

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՍՏՐԱԽԱՆՈՒՄ (18-ՐԴ Դ. ՎԵՐՋ—20-ՐԴ Դ. ՍԿԻՋԲ)

Վ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերում 18-րդ դ. երկրորդ կեսին նախապայամաններ են ստեղծում հասարակական եւ մշակութային ազգային ակտիւ գործունէութեան համար: Այդ խնդրում էական նշանակութիւն է ունեցել Ռուսաստանի հայերի տնտեսական եւ քաղաքական դերի աճը: Բացւում են հայկական դպրոցներ, տպագրւում են հայերէն գրքեր:

Առաջին հայկական տպարանը Ռուսաստանում Գրիգոր Խալզարեանի տպարանն էր, որը 1780 թ. Լոնտոնից Պետերբուրգ էր բերուել: Դա միաժամանակ երկրում այլալեզու առաջին տպարաններից մէկն էր: Այդ տպարանը Ռուսաստան փոխադրելու գործի նախաձեռնողը ռուսահայերի հոգեւոր առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Յովսէփ Արղութեանն էր: Նա հասարակական նշանաւոր գործիչ էր եւ լաւ էր հասկանում ազգային տպարանի նշանակութիւնը հայերէն գիրն ու գրականութիւնը պահպանելու եւ տարածելու գործում:

Պետերբուրգում գտնուելու ժամանակ (1780-1789 թթ.) տպարանը լոյս է ընծայել 14 գիրք, որոնք մեծ դեր են խաղացել հայ մշակութային կեանքում եւ կրթական գործում: Բաւական է յիշատակել «Տետրակ այբբենականը», «Նղիշէ-գիրք, որ կօչի Նղիշէ պատմագիրք (Պատմութիւն Վարդանանց)», Գրիգոր Խալզարեանի «Գիրք, որ կօչի շաւիղ լեզուաբանութեան» (հայ-ռուսական բառարան), Կղէոպատրա Սարաֆեանի «Գիրք, որ կօչի բանալի գիտութեան» եւ այլն:¹

1. Բոլոր այդ գրքերը գտնուում են Հայաստանի ազգային գրադարանում եւ Երեւանի մի շարք ուրիշ գիտական գրադարաններում: Դրանց մատենագիտական մկարագրումը տես «Հայ հմատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ» Երեւան, 1963, էջ 170 եւ յաջորդները, ինչպէս նաեւ Ն.Ա. Ոսկանեան, Ք.Ա. Կորկոտեան, Ա.Մ. Սաւոյեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին (Հայ հմատիպ գրքի մատենագիտութիւն), Երեւան, 1988

1789 թ. Գ. Խալդարեանի մահից յետոյ, Յ. Արղութեանը Ռուսաստանի հայերի մէջ հանգանակութիւն կազմակերպեց՝ Խալդարեանի թողած բազմաթիւ պարտքերը հատուցելու եւ տպարանը Խալդարեանի ժառանգորդներին զննելու համար:² Նոյն տարին Արղութեանը այդ տպարանը տեղափոխում է Նոր Նախիջեան, ըստ երեւոյթին ցանկանալով մտնեցնել այդ Ռուսաստանի հարաւի հայկական կենտրոններին, քանի որ Պետերբուրգում գտնուելով՝ տպարանը կտրուած էր Ռուսաստանի հայերի հիմնական զանգուածից եւ անջատուած էր բուն Հայաստանից:

Նոր Նախիջեանում գործելու 6 տարուայ ընթացքում այդ տպարանում, որն արդէն կոչուում էր «Տպարան Նորին բարձր սրբազնութեան Սուրբ Խաչ վանիցն», տպագրուեց մօտ 20 գիրք: Դրանցից բաւական է նշել Ստեփաննոս Օրբելեանի «Բան բարառնական ոգեալ դեմառնաբար», «Յովհաննէս Երզնկացու «Վիպասանութիւն յերկնային մարմնոց շարժմանէ», Յովսէփ Արղութեանի «Տետրակ համառօտ անուանեալ Դուռն ողորմութեան» եւ այլն:³

Բոլոր գրքերի վրայ նշուած էր տպարանի վերը բերուած նոր անուանումը: Արղութեանը տպարանի աշխատանքներում ընդգրկում է այնպիսի մարդկանց, որոնք աչքի էին ընկնում կրթութեամբ եւ լեզուների իմացութեամբ: Դրանցից էին Թադէոս վարդապետ Մարուքեանը, Մարգար Խոջենց Երեւանցին: Թադէոս վարդապետը հրահրուած էր 1787 թ. Կոստանդնուպոլսից, սկզբից աշխատել է որպէս Արքեպիսկոպոսի քարտուղար: Նա յայտնի էր որպէս լայն զարգացած մարդ եւ շուտով նրան յանձնարարուեց տպարանում հրատարակուող գրքերի մարդ եւ շուտով նրան յանձնարարուեց տպարանում հրատարակուող գրքերի մարդ եւ շուտով նրան յանձնարարուեց տպարանում հրատարակուող գրքերի մարդ եւ շուտով նրան յանձնարարուեց տպարանում հրատարակուող գրքերի մարդ:

Մի շարք հանգամանքներից ելնելով Արղութեանը որոշում է տպարանը փոխադրել Աստրախան, որտեղ գտնուում էր նրա մշտական պաշտօնատեղին: Տպարանի այդ նոր տեղափոխութիւնը կատարուել է 1796 թ. կամ 1795 թ. վերջերին:

Արդէն 1796 թ. Մայիսին Աստրախանում տպագրուել է առաջին գիրքը: Դա կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի հրովարտակն էր Պարսկաստանին յայտարարուած պատերազմի կապակցութեամբ:⁴ Գրքովը տպագրուել է երկու լեզուներով՝ հայերէն եւ ռուսերէն, եւ բաղկացած էր 18 երկսիւն էջից (զուգահեռ տեքստով): Ռուսերէն տեքստի համար հաւանաբար օգտագործուել է 1792 թուից Աստրախանում գործող նահանգային տպարանի տառատեսակը: Նոր սկսուած պատերազմը հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարը

2. Լէօ, Յովսէփ Կաթողիկոս Արղութեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 198: Տես նաեւ «Դիւան հայոց պատմութեան» գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 14
 3. Տպարանի նախնական տարիների մասին տես Վ. Բարխուդարեան, Ռուսահայերի առաջին տպարանը, (ՊԲՀ, 1967, թիւ 1)
 4. Լէօ, Երկեր, հատոր 3, Եր., 1973, էջ 583:
 5. Եկատերինա Երկրորդ: Հրովարտակ: Հայ. եւ ռուս. լեզուներով: Աստրախան, տպ. Արղութեանցի, 1796, 18 էջ

յաջողութեամբ աւարտելու մեծ յոյս էր ներշնչում: Դրանով է բացատրուում հայ բնակչութեան հետաքրքրութիւնը կայսերական հրովարտակի նկատմամբ:

1796 թ. Ապրիլի 5-ին Ղզլարում տեղի է ունեցել քաղաքի հայութեան հանդիսաւոր մաղթանքը, նուիրուած ռուսական բանակի դէպի Կովկաս ձեռնարկուող նոր արշաւանքին: Արարողութիւնը կատարուել է գեներալ Ի. Վ. Գուդովիչի ներկայութեամբ: Ելոյթ է ունեցել Թեմական Առաջնորդ Յովսէփ Արղութեանը: Այդ քարոզի տեքստը տպարանը հրատարակել է առանձին գրքով:⁶

Երեք ամիս անց՝ 1796 թ. Օգոստոսին լոյս է ընծայուել «Ժամանակագրութիւն հասարակաց աղօթից (ժամագիրք)»: Տպարանը նորից կոչուում էր «Արղութեանցի» կամ «Նորին բարձր սրբազնութեան», միայն Ն. Նախիջեանի Ս. Խաչ վանքի փոխարէն նշուած էր «ընդ Յովանեաւ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն»:

Տպարանը Աստրախանում գտնուելու առաջին տարում յաջողուել է հրատարակել եւս մի գրքով՝ Յովսէփ Արղութեանի «Կոնդակ օրհնութեան»:⁸ Բացի կոնդակից, գրքովի մէջ գետեղուել են Յ. Արղութեանի 1796 թ. գրած մի քանի նամակ, հասցէագրուած հայ եւ ռուս գործիչներին, ինչպէս նաեւ Պ. Զուբովի նամակը Յ. Արղութեանին: Հայ հնատիպ գրքի մատենագրութեան հեղինակները կարծիք են յայտնել, որ Պ. Զուբովի նամակը տպագրուել է առանձին եւ ուղղակի պահպանուել նոյն կազմի մէջ Յ. Արղութեանի գրքովի հետ:⁹ Եթէ այդպէս է, ուրեմն 1796 թ. Աստրախանում լոյս է ընծայուել ոչ թէ չորսը, այլ հինգ հայերէն գիրք:

Տպարանի պատմութեան այդ շրջանի մասին ուշագրաւ սկզբնաղբիւր են հանդիսանում Թադէոս վարդապետի նամակները Յովսէփ Արղութեանին, որոնք գրուած են 1797-1800 թթ. եւ պահուում են Մատենադարանում:¹⁰ Այս շրջանում տպարանը հիմնականում զբաղուած էր երկու գրքերի տպագրութեամբ: Դրանցից առաջինը՝ «Սաղմոսի մեկնիչ»-ն¹¹ էր, որը պարունակում էր 13-րդ դ. հայ հեղինակ վարդան Բարձրաբերդցու

6. Խօսք ասացեալ ի Յովսէփայ պսակագոյ Ս. արքեպիսկոպոսէ հիւսիսային կողման եղեալ ամենայն ազգիս հայոց, ի 1796 թուոյ, Ապրիլի 5-ին Ղզլար, Աստրախան, 1796, 9 էջ
 7. Ժամանակագրութիւն հասարակաց աղօթից (ժամագիրք), Աստրախան, 1796, 535 էջ
 8. Յովսէփ Արղութեան: Կոնդակ օրհնութեան: Պատմ. Զուբով. նամակ արքեպիսկոպոսին: Աստրախան, 1796, 34 էջ
 9. Ոսկանեան Ն. Ա., Կորկոտեան Լ. Ա., Սաւան Ա. Մ. Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին (հայ հմատիպ գրքի մատենագիտութիւն): Երեւան, 1988, էջ 728
 10. Տպարանի գործունէութեան այս շրջանի մասին տես նաեւ «Տասնութերորդ դարի Աստրախանի հայերի մշակութային կեանքի պատմութիւնից» (ՊԲՀ, 1964, թիւ 2) մեր յօդուածը
 11. Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի, որ յօրինեալ սեանչելի Աստուածաբանութիւն սուրբ եւ երջանիկ Տեառն մեծին վարդապետ Բարձրաբերդցու լեզուագետ եւ բազմավաստակ վարդապետին հայոց... Աստրախան, 1797, 520 էջ

մեկնությունները: Երկրորդ գիրքը՝ «Էֆիմերտէ»¹² նոյնպէս բաւական լայն տարածում ունէր ժամանակի կրթուած խաւերի շրջանում եւ պարունակում է տոմարական զանազան տեղեկություններ, գուշակություններ, երազահան եւ այլն: Երկու գրքերի ընտրությունն էլ պատահական չէր, քանի որ իր ժամանակի ընթերցողները ունէին նրանց պահանջը: Աչքի է ընկնում նաեւ տպագրուող գրքերի մեծ ծաւալը՝ աւելի քան 20-30 տպագրական մամուլ:

Թաղէոս եարդապետի եւ Արղութեանի նամակագրությունից շատ պարզ երեւում են այն դժուարությունները, որոնք խանգարում էին տպարանի աշխատանքներին: Իր հէնց առաջին նամակում Թաղէոսը գանգատում է թղթի պակասությունից եւ խնդրում է արագացնել թղթի առաքումը Ռուսաստանի յայտնի հայ ֆարրիկանտ Յովհաննէս Լազարեանի ձեռնարկություններից:¹³ Շատ բարդություններ էին առաջանում տպարանում աշխատողների սակաւաթուկեան պատճառով: Բացի Թաղէոս վարդապետից եւ Մարգար Խոջենցից, որոնք պատասխանատու էին գրական աշխատանքների համար, տպարանում, ըստ մեզ հասած փաստաթղթերի, աշխատում էին մէկական գրաշար, տպագրիչ եւ կազմարար, ինչպէս նաեւ մի քանի օգնական ու աշակերտ: Բանուորների այս կազմը մշտական չէր, եւ հենց այդ էր ամէնից շատ հոգս պատճառում ու դժուարություններ ստեղծում:

Այդ ամէնի հետեւանքով 1798 թ. կէսերին հազիւ աւարտուել է «Սաղմոսի մեկնիչ»-ի տպագրությունը, չնայած որ գրքի տիտղոսաթերթի վրայ նշուած է 1797 թուականը եւ թէպէտ այն դեռ չէր կազմուած եւ նկարագրուած:¹⁴ 1798 թ. վերջերին կանգ էր առել նաեւ «Էֆիմերտէ»-ի տպագրութեան գործը:¹⁵ Տպարանի աշխատանքը վերսկսուեց միայն գարնանը¹⁶ եւ «Էֆիմերտէ»-ի տպագրությունը աւարտուեց միայն 1799 թ. Օգոստոսին:¹⁷

Գրքերի տպագրությունը ուշանում էր նաեւ այն պատճառով, որ պատրաստի մամուլները ուղարկւում էին Պետերբուրգ, Յովսէփ Արղութեանին՝ գրախօսելու համար, քանի որ կայսերական հրովարտակով ինքը, Արղութեանը, նշանակուեց գրաքննիչ:¹⁸ Մենք մտածուած մանրամասն նկարագրում ենք նշուած գրքերի տպագրութեան հետ կապուած բարդությունները, որպէսզի ցոյց

12. «Գրքոյկ կոչեալ էֆիմերտէ, յորում պարունակի մախ՝ շրջան մշտնջեմաւոր զեկուցմանց, ապա՝ գուշակութիւնք մասական եղանակացն փոփոխմանց ըստ օրօց, եւ աղիւսակի երկուտասան ամսոցն, յորս տեսանի յիւրաքանցիւր աւուրս պատահեալ՝ եւ բազմադէմի մերգործութիւն յետ այսոց բան Տօմար Հայոց եւ Հոռմայեցոց. կից միմ պարգատուար, մարմնախաղաց, երազահան, եւ տղայական հանճարեղութիւնք եւ պէսպէս ըզրոնի խաղք» Աստրախան, 1797, 354 էջ

13. Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հիմն ձեռագրերի իմաստիտուտ (Մատենադարան). Ֆ. Կաթողիկոսական դիւան, քղթ., 6, վաւ. 127

14. Նոյն տեղում, վաւ. 39 եւ 40

15. Նոյն տեղում, վաւ. 88 եւ 95

16. Նոյն տեղում, վաւ. 11, 27, 28 եւ 58

17. Նոյն տեղում, քղթ. 9, վաւ. 116, 118 եւ 127

18. Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1830, Т. XXV, No. 18.455

տանք, թէ Ռուսաստանում հայ տպագրութեան հիմնադիրները ինչ դժուարություններ էին յաղթահարում ամէն մի գիրք տպագրելիս:

1797 թ. Աստրախանում տպագրուել է նաեւ «Տարեցոյց եւ Օրացոյց», որը արտատպուել է էջմիածնում հրատարակուած տօնացոյցից եւ վերամշակուել է «Վասն թուին Քրիստոսի 1797 եւ թուականիս հայոց ՌՄՆԶ»:¹⁹

Չպէտք է մոռանալ, որ հայկական տպարանի կարեւոր խնդիրներից մէկն էլ այն էր, որ նա կոչուած էր փրփազանդելու կառավարական այն միջոցառումները, որոնք ուղղուած էին այլ երկրներից հայերին Ռուսաստան ներգրաւելուն: Յատկապէս, 1797-1799 թթ. Պաւել 1-ը հայերին վերաբերող մի շարք հրովարտակներ էր տուել: Հաւանաբար, հենց այդ պատճառով էլ միտք էր ծագել հայերէն մի առանձին գրքոյկ հրատարակել, որը պարունակէր բոլոր գործող հրովարտակների տեքստերը: Այդ գրքոյկը, որը կոչուում է «Քարգ-մանուկիւն պրիվելեկացն հայոց» լոյս տեսաւ 1800 թ. աշնանը:

Գրքոյկը լոյս տեսաւ այն օրերին, երբ Յովսէփ Արղութեանը (արդէն որպէս Կաթողիկոս) գտնուում էր դեռեւս Աստրախանում: Հոկտեմբերի 7-ին հայերի իրաւունքների ու առանձնաշնորհումների վերաբերեալ կառավարական հրովարտակը յանձնելու առթիւ գումարուած յատուկ ժողովում Կաթողիկոսը հանդէս եկաւ ճառով եւ ջերմ շնորհակալութիւն յայտնեց ռուսական կառավարութեանը: Նրա այդ ելոյթի տեքստը եւս շուտով հրատարակուեց:

Աստրախանի հայկական տպարանի մշակութային-քաղաքական դերը չէր սպառուում գրքերի հրատարակումով եւ ռուսական կառավարութեան հրամանագրերի թարգմանութեամբ: Տպարանը միաժամանակ կազմակերպում էր գրքերի առաքումը Հայաստան կամ հայկական այլ գաղութներ: Դեռեւս 1788 թ., երբ տպարանը գտնուում էր Պետերբուրգում, այդտեղից Աստրախանի վրայով Նոր Զուղա, ինչպէս նաեւ Պաղտատ ու Պասրա ուղարկուել է աւելի քան հարիւր հայերէն գիրք (այբբենարան, աղօթագիրք եւ այլն):²⁰

Տպարանը Աստրախան փոխադրելուց յետոյ տեղի գաղութի դերը հայերէն լեզուով գրականութեան տարածման գործում աւելի մեծացաւ: 1797 թ. Հոկտեմբերին Թաղէոս վարդապետը հաղորդում էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, որ ղզլարցի մղղսի Գաբրիէլի միջոցով նրան է ուղարկում մի մեծ կապոց գիրք, որը պարունակում է 10 օրինակ «Սաղմոսի մեկնիչ», 6 օրինակ «ժամագիրք» եւ 100 աղօթներ «Տէրոգորմեայք»:²¹ 1798 թ. Յուլիսին նա հաղորդում է, որ Նոր Նախիջեւան է ուղարկուած երկու արկղ գիրք, այդ թւում 150 օրինակ ոսկեկազմ «Սաղմոսի մեկնիչ», ինչպէս նաեւ «Տէրոգորմեայք» եւ այլ գրքեր: Այդ նոյն նամակով նա խնդրում է Կարապետ վարդապետին՝ գրքերը շուտափոյթ ուղարկել Կոստանդնուպոլիս:²²

19. Ն. Ս. Ոսկանեան եւ ուրիշներ, Աշխ. աշխ., էջ 736-737
20. Տես «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 81-82
21. Մատենադարան, Ֆ. Կաթողիկոսական դիւան, քղթ. 6, վաւ. 86
22. Նոյն տեղում, քղթ. 8, վաւ. 54 եւ 60

1800 թ. Դեկտեմբերին Թաղէոս վարդապետի, ինչպէս եւ 1801 թ. Մարտին Յովսէփ Արղութեանի մահը (որոնք Ռուսաստանում առաջին հայկական տպարանի ղեկավարներն էին) ծանր հետեւանքներն ունեցաւ տպարանի գործունէութեան համար: Այդ ժամանակուանից սկսած տպարանը դադարեց աշխատելուց: Երկար ժամանակ ոչ ոք չկարողացաւ նախաձեռնութիւն հանդէս բերել տպարանի աշխատանքները վերսկսելու համար:

Այդուհանդերձ Աստրախանի հայերը չէին կորցնում հայկական տպարանը վերականգնելու իրենց յոյսերը: Քաղաքում հայերէն տպագրական գործի նոր փուլը կապուած է գիմնազիայի ուսուցիչ աւստրիացի Վէյսկհոպֆէնի գործունէութեան հետ: Երգեֆ Փոն Վէյսկհոպֆէնը ժամանել է Աստրախան 1811 թ. սկզբներին՝ տեղի գիմնազիայում գերմաներէնի ուսուցչի տեղը զբաղեցնելու համար: Նա կարճ ժամանակաշրջանում կողմնորոշուել է քաղաքի հասարակական մշակութային կեանքում եւ շուտով տեղական իշխանութիւնների առջեւ հարց է դրել շաբաթաթերթ հրատարակելու մասին: Ընդ որում նա միանգամից առաջարկել է հրատարակել թերթը երկու լեզուով՝ ռուսերէն եւ հայերէն, քանի որ հասկանում էր հայերի կարեւոր դերը քաղաքի տնտեսական եւ հասարակական կեանքում: Աստրախանի հայերը ունէին իրենց ինքնավարութիւնը, կառուցել են մի քանի եկեղեցիներ, իսկ 1810 թ. հիմնել են հայկական դպրոց, որ կոչուել է Աղաբաբեան եւ գոյատեւել է մի դարուց աւելի: Պարզ է, որ հայերին անհրաժեշտ էր ունենալ լրագիր՝ քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային լրատուութեան համար:

Թոյլատրութիւնը ստանալով, Փոն Վէյսկհոպֆէնը, երկու ուրիշ օտարերկրացի՝ Լիտկէի եւ Գրեւի հետ պայմանագիր է կնքել համատեղ ուժերով տպարան կազմակերպելու մասին, իր կողմից վճարելով 2800 ռուպլի²³ 1812 թ. վերջերին նրանք ձեռք են բերում ռուսական տպարանի սարքաւորումներ եւ բացում են «Վոստոչնիյէ իզվեստիա» թերթի գրասենեակ: Տպարանի հայերէն բաժինը կազմակերպելու համար Վէյսկհոպֆէնը դիմել է հայ կաթողիկ եկեղեցու երեսփոխան Կղեմես Շահվերդեանի օգնութեանը: Միաժամանակ, Կ. Շահվերդեանը եղել է Աստրախանի հայկական ճիզվիթական ուսումնարանի տեսուչ եւ Փոն Վէյսկհոպֆէնը որպէս կրօնակից շփումներ է ունեցել հիմնականում հայ հասարակութեան կաթողիկ շրջանների հետ:

Հայերէն տպագրութեան գործը ձեռնարկելիս Վէյսկհոպֆէնը եւ Շահվերդեանը ցանկանում էին ձեռք բերել Աստրախանի Հայոց Թեմին պատկանող (նախկին Խաղարեան) տպարանը: Սակայն, չնայած անգամ Աստրախանի նահանգապետի աջակցութեանը, հայկական կոնսիստորիայի ղեկավարութիւնը մերժել է տպարանը վաճառելու առաջարկութիւնները, պատճառաբանելով, որ դա էջմիածնի Կաթողիկոսի սեփականութիւնն է: Բայց իրական պատճառը այն էր, որ հայ-լուսաւորչական եկեղեցին բացասական վերաբերմունք ունէր ճիզվիթների նկատմամբ, որոնք հայերի մէջ ակտիւ տարածում էին

23. Т. Остроумов. Исторический очерк Астраханской I-й мужской гимназии за время с 1806 по 1914 год. Астрахань, 1916, с. 36

կաթողիկոսիւն: Չնայած, որ Աստրախանի հայ կաթողիկներն իրենց ազգային եւ իրաւա-վարչական առումով հայերի հետ նոյն համայնքին էին պատկանում, սակայն տպարանի տէրերը չէին ցանկանում, որ տպարանի նման գաղափարական ազդեցիկ միջոցը ընկնէր ճիզվիթների ձեռքը:

Այդ պատճառով, Վէյսկհոպֆէնի ձեռնարկած «Վոստոչնիյէ իզվեստիա» շաբաթաթերթը սկսել է լոյս տեսնել սկզբից միայն ռուսերէն լեզուով: Թերթի առաջին համարը լոյս է տեսել 1813 թ. Յունուարի 29-ին: Դա եղել է Ռուսաստանի երկրորդ (Կազանից յետոյ, չհաշուած Պտերբուրգը եւ Մոսկուան) գաւառային թերթը: «Վոստոչնիյէ իզվեստիա»-ն լոյս էր ընծայուում ամէն Չորեքշաբթի օրը: 1813 թ. լոյս է տեսել 49 համար, իսկ յետագայում՝ տարեկան 52-ական համար:

Թերթը շատ տեղ էր յատկացնում Աստրախանի եւ հարակից շրջանների, այդ թւում Կովկասի, այնտեղ բնակուող ժողովուրդների կենցաղի եւ զբաղմունքների նկարագրութեանը: Դրանցից էին «Աստրախանի առեւտրի մասին», «Շահ Աբասի ժամանակ հայերի կողմից քաշած տանջանքների մասին», «Արեւելեան ժողովուրդների առածները» յօդուածները եւ այլն: Թերթը տեղեկութիւններ էր տալիս Կասպից Մովով եւ Վոլգայով նաւագնացութեան, դրամական կուրսերի, տարբեր ձեւի առեւտրական նորութիւնների մասին: Թերթի գրական բաժնում բանաստեղծութիւնների կամ առակների մի մասը՝ հայերէնից թարգմանութիւններ էին: Այնպէս որ չնայած թերթը լոյս էր տեսնում ռուսերէն լեզուով, բայց բովանդակութիւնից երեւում է, որ այն նախանշուած էր հայ բնակչութեան պահանջմունքները բաւարարելուն:

Քանի որ Վէյսկհոպֆէնը եւ նրա հետ կապուած հայերը չկարողացան ձեռք բերել հայկական տպարանը, նրանք որոշում են ստեղծել նոր տպարան: «Վոստոչնիյէ իզվեստիա» թերթի 1815 թ. Մայիսի 19-ի համարում յայտարարուում է, որ վարպետ Կոնստանտին Սերբերեակեանի ջանքերով ձուլուած են հայերէն տառերը եւ հայկական նոր տպարանը կարելի է արդէն պատրաստ համարել: Այդ փաստը հաստատելու համար յայտարարութեան տեքստ է տպագրուել նոյն համարում նաեւ հայերէն, նշանաբանելով Աստրախանում հայ տպագրութեան վերսկսելը: Պէտք է շեշտել, որ դա եղել է հայկական առաջին տպարանը, որը ստեղծուել է հենց տեղում, Ռուսաստանում եւ ոչ թէ բերուել է Եւրոպայից, ինչպէս եղել է էջմիածնի կամ Խաղարեանի տպարանների հետ:

Նոր տպարանի առաջին գործն է եղել «Ռուսաց եւ հայոց այբբենական տետրակը» որի միակ պահպանուած յայտնի օրինակը գտնուում է Կազանի համալսարանի գիտական գրադարանում: Այդ այբբենարանը²⁴ կազմել է Կ. Շահվերդեանը ժամանակի ռուսական այբբենարանի հիման վրայ: Գրքի բովանդակութիւնը տպագրուած էր զուգահեռ երկու լեզուով՝ ձախ կողմի էջերը

24. Ռուսաց եւ հայոց այբբենական տետրակ, արարեալ յուսումն դեռահաս տղայոց Հայկազնաց... Թարգմանեցեալ ի Ռուսաց լեզուէ ի հայկական բարբառ ի Կղեմայ Շահվերդեանց-վերատեսչէ հայկազն-կաթողիկաց եզուիտական ուսումնարանի: ՅԱստրախան, յամի տեսնոմ 1815

ուսուցիչներ, իսկ աջ կողմինը՝ հայերեն: Դասագիրքը ամենայն հաւանականութեամբ նախատեսուած է եղել ճիզվիտական ուսումնարանի համար, որտեղ Կ. Շահվերդեանը աշխատում էր որպէս տեսուչ:

Նոր տպարանի գլխաւոր խնդիրը մնում էր հայերէն թերթ հրատարակելը: Վէյսկհոպֆէնը գրաքննչական կոմիտէին ուղղուած իր դիմումի մէջ (1815 թ. Ապրիլին), նշել է, որ Աստրախան գալու առաջին իսկ օրերից ինքը նկատել է, որ այդ քաղաքում պարբերական մամուլ կարող է գոյութիւն ունենալ միայն հայերէն թարգմանութեամբ:²⁵

Վերջապէս երկրեզու «Արեւելեան ծանուցմունք» թերթը սկսել է լոյս տեսնել 1816 թ. Յունուարից: Առաջին համարը լոյս է տեսել Յունուարի 5-ին (17-ին): Ամէն համարի իւրաքանչիւր էջը բաժանուած է եղել երկու մասի՝ ձախ սիւնակը շարուած էր ուսուցիչներ, իսկ աջը՝ հայերէն: Թերթի ամբողջ բովանդակութիւնը ներկայացուած է եղել երկու լեզուով:

Հայերէն թերթի հրատարակելը մեծ իրադարձութիւն էր ոչ միայն տեղի, այլ նաեւ ամբողջ Ռուսաստանի հայերի հասարակական եւ մշակութային կեանքում: Թերթը եղել է Ռուսաստանի առաջին հայերէն պարբերականը եւ ընդհանրապէս հայերէն առաջին պարբերականներից մէկը (1794 թ. սկսած), իսկ Աստրախանը՝ հայ պարբերական մամուլի չորրորդ (Մադրասից, Վենետիկից եւ Կալկաթայից յետոյ) կենտրոնը:

Աստրախանում հայերէն տպագրութեան վերսկսելը վկայում էր տեղի տնտեսական ու հասարակական կեանքում հայկական գաղութի չթուլացող ազդեցութեան մասին: Աստրախանի յայտնի գաւառապետ Ն.Ֆ. Լէոնտելը գտնում էր, որ Փոն Վէյսկհոպֆէնի եւ Լիտկէի տպարանը փաստօրէն գտնուել է Կ. Շահվերդեանի ձեռքին:²⁶

Ընդամէնը լոյս է տեսել թերթի 27 համար՝ 1816 թ. Յունուարի 5-ից մինչեւ նոյն թուականի Յուլիսի 5-ը: Հետաքրքիր է, որ մինչեւ ընթացիկ հարիւրամեակի կէսերը հայ մամուլի պատմութեան ուսումնասիրողները չեն տեսել հրատարակութեան ոչ մի օրինակ, չէին իմանում ոչ թերթի հրատարակման տեւողութիւնը, ոչ էլ նոյնիսկ ստոյգ վերնագիրը:

1955 թ. Հայաստանի Պատմութեան ինստիտուտի գիտաշխատողներ Վ. Ոսկանեանը եւ Վ. Գրիգորեանը Աստրախանի մարզային գրադարանում յայտնաբերել են «Վոստոչնիյ էրզվեստիա-Արեւելեան ծանուցմունք» երկրեզու թերթի 1816 թ. Յուլիսի 5-ի համարը: Դրանով վերջնականապէս հաստատուել էր հայերէն թերթի գոյութեան փաստը, ճշդուել էր լրագրի անուանումը: Համարում գետեղուած է եղել յայտարարութեան հրատարակիչ Վէյսկհոպֆէնի մահուան եւ թերթի յետագայ հրատարակումը դադարեցնելու մասին: Այսպիսով, որոշուել էր նաեւ պարբերականի դադարեցման ժամանակը:²⁷

25. Նոյն տեղում, ք. 5

26. Список книг, брошюр и периодических изданий, печатавшихся в астраханских типографиях с 1797 по 1868 год. Астрахань, 1869. с. 4

27. Ոսկանեան Վ., Գրիգորեան Վ., Ռուսահայոց առաջին պարբերական «Արեւելեան ծանուցմունք»-ը: «Սովետական գրականութիւն» 1957, քիւ 3:

Սակայն այդ տեղեկութիւններն ամէնեւին էլ չէին տալիս թերթի մասին լրիւ պատկերացում: Անցաւ եւս տաս տարի եւ 1966 թ. Կազանի համալսարանի գիտական գրադարանում մենք ուրախութեամբ իմացանք «Արեւելեան ծանուցմունք» թերթի հաւաքածուի այդտեղ պահպանուելու մասին: Մեզ յանձնեցին «Արեւելեան ծանուցմունքի» ամբողջ հաւաքածուն: Այնտեղ գտնուել է նաեւ 1815 թ. Աստրախանում հրատարակուած «Ռուսաց եւ հայոց այբբենարանի» օրինակը, որի մասին մենք արդէն նշել ենք եւ որը նոյնպէս համարուում էր կորած:

Եւ այսպէս, արդէն պարզ էր, որ Ռուսահայոց առաջին պարբերականը լոյս էր տեսել 1816 թ. Յունուարի 5/17-ին: Շաբաթաթերթը գոյութիւն է ունեցել ուղիղ վեց ամիս, վերջին՝ 27-րդ համարը լոյս է տեսել նոյն թուականի Յուլիսի 5/17-ին: Թերթի գրական բաժնում Ռուսական բանաստեղծութիւններ հայերէն բերուում էին թարգմանաբար, նոյնպէս բանաստեղծական ձեւով: Թերթը գետեղել է նաեւ մի քանի գիտահանրամատչելի յօդուածներ. «Միտք կենդանիների մասին» (թիւ 1-8), «Զինգիդ-խանի եւ իր հօրութեան մասին» (թիւ 20-21), «Մի քանի բան կովկասեան ժողովուրդների մասին» (թիւ 23-25), «Հին մոնղոլների գրադմունքների, բարբերի եւ սովորութիւնների մասին» (թիւ 26-27):²⁸

Վերջին յօդուածը մնացել է անաւարտ հրատարակիչ Վէյսկհոպֆէնի Յուլիսի 2-ին մահուան պատճառով:

Ամենայն հաւանականութեամբ եղել են թերթի փակման նաեւ ուրիշ, աւելի խոր պատճառներ: Այսպէս, օրինակ, յայտնի է Ֆինանսական հողի վրայ Փոն-Վէյսկհոպֆէնի եւ Լիտկէի դատական գործի մասին: Չնայած որ թերթը եղել է Ռուսաստանի ամբողջ հարաւային մասի միակ պարբերականը եւ հետաքրքրական էր ոչ միայն Աստրախան քաղաքի, այլ նաեւ ամբողջ երկրամասի բնակչութեան համար, սակայն շատ սակաւաթիւ է եղել բաժանորդների քանակը: Այդ երեւոյթը շատ բացասական ազդեցութիւն է ունեցել թերթի ֆինանսական վիճակի վրայ: Ոչ պակաս նշանակութիւն են ունեցել Ռուսաստանում 1815-16 թթ. սկսուած ճիզվիտների նկատմամբ հետապնդումներ: Այդ ամէնը բարդացնում էր թերթի հրատարակման գործը եւ նման պայմաններում հրատարակչի մահը արդէն վճռական դեր է խաղացել հրատարակչութեան գործունէութիւնը անմիջապէս դադարեցնելու համար:

Սակայն Վէյսկհոպֆէնի եւ Շահվերդեանի հրատարակչութեան փակուելուց յետոյ հայերէն տպագրութեան գործը Աստրախանում չի դադարեցուել:

Երկու տարի անց՝ 1818 թուականից Աստրախանում վերսկսուել է հին («Ուալարեան») տպարանի գործունէութիւնը: Աստրախանում նորից սկսել են լոյս տեսնել հայերէն գրքեր: Թեմական դեկավարութիւնը, տեսնելով ճիզվիտական միսիոներների ակտիւութիւնը, որոշել է չգիջել նախաձեռնութիւնը

28. «Արեւելեան ծանուցմունքի» րովանդակութեան մասին տե՛ս Մանուկ Գրիգորեանի Մ. Արեւելեան առաջին պարբերաբերթը («Արեւելեան ծանուցմունք») շաբաթաբերթի հրատարակութեան 170-ամեակի առթիւ: ՊՔՀ, 1986, քիւ 4, էջ 63:

եւ թեմում հայ տպագրութեան գործը նորից վերցնել իր ձեռքը: Այդ նպատակով վերանորոգումից յետոյ գործարկել են հին տպարանը:

Շուրջ 20 տարուայ ընթացքում լոյս են տեսել 11 հայերէն գիրք: 1818 թ. հրատարակուեց «Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն» գիրքը: Պարզ է, որ այդ գիրքը գործնական նշանակութիւն ունէր հայ եկեղեցիներում աստուածապաշտութիւն եւ ժամերգութիւն կատարելու համար: Յետագայ տարիներին լոյս ընծայուած գրքերը կրում են դասագրքերի բնոյթ եւ մեծ մասամբ ուսուցիչից թարգմանութիւններ են:

Հայ հնատիպ գրքի մատենագէտ Հայկ Դաւթեանը ուշադրութիւն է դարձրել գրքի վերջին էջում գետեղուած ոտանաւորի վրայ, որի սկզբնատառերը կազմում են «Ի Գարրիէլէ այս» խօսքերը: Հ. Դաւթեանը ենթադրում է, որ հաւանաբար գիրքը թարգմանել եւ կազմել է Գարրիէլ Պատկանեանը:²⁹ Նման ենթադրութիւնը հիմք ունի, քանի որ հենց այդ թուականից Աստրախանում ծաւալուում է 19-ամեայ Գ. Պատկանեանի գրական-լուսաւորչական գործունէութիւնը: Դրա մասին վկայում է նոյն՝ 1821 թ. Աստրախանում հրատարակուած Գարրիէլ Պատկանեանի «Համառօտ վարդապետութիւն հրատարակուած Գարրիէլ Պատկանեանի «Համառօտ վարդապետութիւն ուղղափառութեան: Ի պէտս աշակերտաց համօրէն դպրոցաց հայկազեան լեզուի եւ այլոց բանասէր անձանց»:

Նոյն թուականին լոյս է տեսել եւս մի գիրք՝ «Հրաւէր ի խորհրդարանէ Ռուսաց Աստուածաշունչ ժողովոյն»: Մատենագէտները պարզել են որ այդ 10 էջանոց թարգմանուած գրքոյկի աղբիւրը Եոզէֆ Վոլֆի առաջելական Քարոզիչն է:

Աստրախանի տպարանը իր գործունէութիւնը վերականգնելով խնդիր ունէր ծառայել բնակչութեան գործնական պահանջներին, հոգալ Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի հոգեւոր կարիքները: Քանի որ Աստրախանի տպարանը այդ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի հայկական միակ տպարանն էր, դա էլ կանխորոշում էր դրա ուղղութիւնը:

1823 թ. հրատարակուել է հայկական օրացոյցը: Բացի ընդհանուր օրացոյցային, աշխարհագրական եւ աստղաբաշխական տուեալներից, որոնք սովորական էին ժամանակաշրջանի նման հրատարակութիւնների համար, այդ գրքում երեւում են նաեւ տեղական յատկանիշները: Դրանք են՝ ուսական, լատինական, հրէական եւ նոյնիսկ մահմետական կրօնին վերաբերող տեղեկութիւնները՝ կրօնական տօների եւ օրացոյցի մասին: Օրացոյցի հրատարակիչները նկատի էին ունենում, որ Աստրախանի հայ բնակչութիւնն առօրեայ կեանքում շփուում է ուս, կաթոլիկ, թաթար եւ այլ բնակչութեան հետ: Օրացոյցի տուեալները հնարաւորութիւն էին տալիս մի կողմից՝ հաշուի առնել շրջապատի բնակչութեան սովորութիւնները, միւս կողմից՝ այդ բնակչութեանը հաղորդել եւ տարածել օրացոյցում բերուած տեղեկութիւնները, քանի որ հայ բնակչութիւնը յաճախակի հանդէս էր գալիս, որպէս համեմատաբար գրագէտ եւ զարգացած տարր:

Նշենք միաժամանակ, որ նման օրացոյցներ Աստրախանի տպարանը լոյս է ընծայել նաեւ 1827, 1829 եւ 1837 թուականների համար:

1827 թ. լոյս է տեսել նաեւ Դիոդոր Սիկիլիացու «Պատմութիւն մեծին Ալեքսանտր Մակեդոնացու» աշխատութիւնը՝ կրկին Գարրիէլ Պատկանեանի թարգմանութեամբ: Երեւի այդ հրատարակութիւնը նախատեսուած է եղել որպէս պատմութեան դասագիրք: Իսկ 1829 թ. լոյս է ընծայուել եւս մի դասագիրք՝ այս անգամ նորից աստուածաբանութեան դասերի՝ «Համառօտութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան՝ հաւաքեալ յամենէ բանասիրէ վասն նորավարժ մանկանց»: Հնարաւոր է, որ «ոմն բանասէր» նոյն Գ. Պատկանեանն էր, կամ մի ուրիշ դասատու, բայց գիրքը հաստատել է, որ այն ժամանակ, երբ հայկական միւս տպարանների արտադրանքի մէջ դեռ մտած էին «Էֆիմերտէ»-ն կամ «Ներսէս Ծնորհալու աղօթքը», Աստրախանի տպարանի սկզբունքը մնում էր՝ տպագրել միայն հրատապ նշանակութիւն ունեցող գրականութիւն՝ դասագրքեր եւ օրացոյցներ: Տպարանի այս շրջանի գործունէութիւնը դադարեցուում է հիմնականում 1829 թուականին, եթէ հաշուի չառնենք 1837 թ. լոյս տեսած օրացոյցը:

Աստրախանում հայ տպագրութեան գործը տակաւին կապուած է եղել մեծ դժուարութիւնների հետ, գրքերը լոյս էին ընծայուում երկար ընդհատումներով, իսկ 1837 թ. օրացոյցը հրատարակելուց յետոյ, տպարանը այլեւս չկարողացաւ շարունակել իր աշխատանքները: Բացի տեխնիկական եւ կազմակերպչական բարդութիւններից, դրանում ոչ պակաս կարեւոր դեր են խաղացել հայ իրականութեան եւ մշակութային կեանքում կատարուող փոփոխութիւնները:

1828 թ. Արեւելեան Հայաստանը մտել է Ռուսաստանի կազմի մէջ, սկսուեց հայ ազգային օջախի վերականգնումը: Բուն հայկական հողերը, այդ թւում կրօնական-գաղափարական կենտրոն էլջմիածինը, արդէն պետական քաղաքական միասնութիւն էին կազմում Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հետ: Նոյն տարիներին բացուել են հայ տպագրութեան ուրիշ կենտրոններ Ս. Պետերբուրգում (1828 թուականին), Մոսկուայում (1829 թ. Լազարեան ձեմարանի տպարանը), Քիֆլիսում (1838 թ.):

Մոսկուայում, Նոր Նախիջևանում, Քիֆլիսում ստեղծուում եւ զարգանում են հայ հասարակական կեանքի կարեւոր նոր կենտրոններ: Այդ պայմաններում թուլանում է Աստրախանի հայ գաղութի հասարակական-մշակութային բացառիկ դերը: Արդէն պէտք էր մեծ ջանքեր թափել նախորդ դարի տպագրական սարքաւորումներ կեանքի կոչելու համար: Աստրախանի հայ բնակչութիւնը կայուն կապեր էր հաստատել Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի հայկական կենտրոնների հետ, որտեղից ստանում էր նաեւ հոգեւոր սնունդ՝ բնակչութեան եւ սովորող պատանեկութեան պահանջները բաւարարելու համար:

Նշենք նաեւ, որ 1838 թուականից Աստրախանում սկսուել են ուսական պետական տպարանի աշխատանքները: Լոյս է տեսնում «Աստրախանակիէ գուբեռնակիյէ վեդոմոստի» շաբաթաթերթը: Քաղաքի հայ բնակչութեան

29. Հայկ Դաւթեան. Հայ գիրքը 1801-1850 թթ. Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1987, էջ 100

գործնական մասը նոյնպէս այդ պարբերականից օգտուում էր իր պրակտիկ գործունէութեան համար: Ինչպէս քառորդ դար առաջ «Վոստոչնիյէ իզվեզստիա» շաբաթաթերթը, այդպէս էլ նահանգային նոր օրգանը հաշուի էր առնում տեղի հայ բնակչութեան տնտեսական ակտիւ մասի պահանջները: Թերթում զետեղուած էին համապատասխան նիւթեր Աստրախանի եւ երկրամասի տնտեսական կեանքի, առեւտրական նորութիւնների վերաբերեալ, տեղեկութիւններ էին հրատարակուում եղանակի, նաւագնացութեան մասին եւ այլն:

Նման դեր ունէին եւ ուրիշ պարբերականները, որոնք լոյս էին ընծայուում Աստրախանում յետագայ տարիներին՝ 19-րդ դարի երկրորդ կէսին: Դրա համար, հաւանաբար, հայերէն տպագրութիւնը քաղաքում չէր վերսկսուում շատ երկար ժամանակ՝ ամբողջ եօթ տասնամեակ:

Ազգային հասարակական կեանքի զարգացումը 19-րդ դ. վերջերին 20-րդ դ. սկզբներին նորից առաջ է քաշել Աստրախանում հայկական տպարանի անհրաժեշտութեան հարցը: 1905-1907 թթ. յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ մամուլի համեմատաբար լայն եւ ազատ տարածումը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծել նշուած խնդիրը իրականացնելու համար:

Երկար ժամանակ գոյութիւն ունէր այն կարծիքը, որ 20-րդ դարում հայերէն պարբերականների տպագրութիւնը Աստրախանում վերսկսուել է 1908 թ. կէսերից, երբ լոյս է ընծայուել «Լրաբեր» շաբաթաթերթը: Սակայն մի քանի տարի առաջ մեր ուսումնասիրութիւնների ընթացքում պարզուեց, որ 1907-1908 թթ. աստրախանեան ուսերէն «Վոլգա» թերթն ունեցել է «Հայկական բաժին»: Այդ բաժինը շարուել է հայերէն եւ զետեղուել թերթի շատ համարներում:

Այդ թերթը յայտնի չի եղել արդէ հայ հետազոտողներին, քանի որ լոյս է տեսել համեմատաբար կարճ ժամանակում (1907 թ. Յուլիսից մինչեւ 1908 թ. Մարտ ամիսը), եւ այն էլ մեծ ընդհատումներով: Այն եղել է «քաղաքական եւ հասարակական գրական թերթ», բայց ունեցել է նաեւ «մասնագիտական թերթիկ» («Փրոֆեսիոնալնի լիստոկ») յաւելուածը, որտեղ բարձրացուել են սոցիալական հարցեր:

Ամէնօրեայ այդ թերթի առաջին համարը լոյս է տեսել 1907 թ. Յուլիսի 1-ին: Սեպտեմբերի 11-ի համարից յետոյ հրատարակութիւնն ընդհատուել է աւելի քան երկու ամսով եւ վերսկսուել նոյն թուականի Նոյեմբերի 20-ին: Այդ պարբերաբար կրկնուող ընդհատումը բացատրուում է գրաքննութեան հալածանքներով: Առաջին իսկ համարներից թերթում գոյութիւն է ունեցել «Հայկական կեանք» յատուկ բաժինը, ուր ուսերէն լեզուով զետեղուել են նիւթեր ինչպէս տեղի հայերի, այնպէս էլ ուրիշ հայ գաղութների եւ բուն Հայաստանի հասարակական-քաղաքական եւ մշակութային կեանքի մասին: Բաժինը պահպանուել է նրա հրատարակութիւնը վերսկսելուց յետոյ:

1907 թ. Դեկտեմբերի 2-ից (63-րդ համարից) սկսած այդ բաժինը շարուել է հայերէն՝ «Հայկական բաժին» վերնագրով: Տպագրուած նիւթերը բաւականին ընդարձակ են: Թերթի խմբագրութիւնը յոյս ունէր աւելի ընդարձակել «Հայկական բաժինը»: Սակայն, Դեկտեմբերի 14-ին 72-րդ համարից նորից

ընդհատուել է թերթի հրատարակութիւնը, մինչեւ 1908 թ. Յունուարի 8-ը: Իսկ այդ օրուանից «Վոլգան» նախ դարձել է շաբաթաթերթ, իսկ հայկական բաժինը շաբաթաթերթի առաջին համարներում շարուել է նորից ուսերէն: Տպագրուել է սակայն յայտարարութիւն առ այն, որ հրատարակիչները մտադիր են վերստին «Հայկական կեանք» բաժինը տպագրել հայերէն լեզուով: Եւ իրօք, շաբաթաթերթի 4-րդ համարից այդպէս էլ լինում է, բայց, ցաւօք, ընդամէնը չորս համարում: Ութերորդ համարից հայերէն բնագրեր այլեւս չեն տպագրուել, իսկ երեք շաբաթ անց՝ 1908 թ. Մարտի 17-ին լոյս է տեսել «Վոլգայի» 10-րդ, վերջին համարը: Տեղական իշխանութիւնները վաղուց առիթ էին փնտռում դադարեցնելու այդ առաջադէմ թերթի լոյս ընծայումը, եւ 1908 թ. Մարտի 19-ին մտացածին պատրուակելով Աստրախանի դատարանի որոշմամբ «Վոլգայի» հրատարակութիւնը վերջնականապէս արգելուել է:³⁰

Այսպիսով, «Վոլգա» օրաթերթի, ապա եւ շաբաթաթերթի էջերում հայալեզու բաժինը լոյս է տեսել 1907 թ. Դեկտեմբերի 2(15)-14(27)-ը եւ 1908 թ. Փետրուարի 8(21)ից մինչեւ Փետրուարի 23 (Մարտի 7)-ը:

«Վոլգա» թերթում հայկական բաժնի գոյութիւնը վկայում էր Աստրախանի տնտեսական եւ քաղաքական հասարակական կեանքում հայ բնակչութեան ունեցած մեծ կշիռի մասին: Մինչեւ ազգային տպարան ստեղծելը հայազգի նշանաւոր բնակիչները յաջողացրել են ստեղծել հայկական յատուկ բաժին ուսական թերթում: Յատկապէս բարենպաստ պայմաններ են ստեղծուել դրա համար 1905-1907 թթ. յեղափոխութեան տարիներին, երբ բացի պաշտօնական օրգաններից սկսել է լոյս տեսնել դեմոկրատական մամուլ: Այդպիսին է եղել նաեւ «Վոլգա» թերթը:

Ժամանակակից կարծիքով Սեմիոնովի շոգեշարժ տպարանում, որտեղ տպագրուում էր «Վոլգան», օգտագործուել են հին ձեւի, բոլորովին մաշուած տառեր, շատ սահմանափակ քանակով, որոնք ըստ երեւոյթին եղել են հին («Նալչարեան») տպարանի մնացորդը:³¹

Երբ 1907 թ. Դեկտեմբերի 2-ին առաջին անգամ լոյս տեսաւ հայերէն բաժինը «Վոլգայում», արդէն յաջորդ օրը մի մասնաւոր բնակարանում հաւաքուել են վեց հայ տեղացի մտաւորականներ, որոնք խորհրդակցում էին ձեռնարկել առանձին հայերէն պարբերականի հրատարակումը:³² Ինչպէս երեւում է, նրանց չէին բաւարարում «Վոլգայի» հնարաւորութիւնները, այդ պատճառով էլ որոշում են գործը դնել աւելի ամուր եւ լայն հիմքի վրայ: Նախ եւ առաջ վճռում են ձեռք բերել նոր տպագրական շրիֆտ: Այդ նպատակով դիմել են Քիֆլիս, որտեղ արդէն տասնեակ տարիներ գործում էին հայկական տպարաններ: Մադերի ձուլարանում պատուիրել են երկու տեսակի 20 փութ հայերէն տառեր: Անհրաժեշտ գումարը՝ 600 ռ. ստացել են Աստրախանի վաճառականների եւ մտաւորականների շրջանում հանգանակութիւն կազմակերպելու միջոցով:

30. «Астрахань» բերքը, քիւ 1, 24.03:1908

31. Գ. Բ. Միրտուսեան. Աստրախանի անդրամիկ «Լրաբեր» հայ շաբաթաթերթը- («Հայ գրի եւ տպագրութեան մեծ տօնը: Յոբելեանական ժողովածու») Աստրախան, 1913), էջ 21

32. Նոյմ տեղը, էջ 20, 21

Գրաչար նոյնպէս հրաւիրուած էր թիֆլիսից: 1908 թ. սկզբներին աստրախանցի կարապետ Ռաչատրեանը դիմել է նահանգապետի գրասենեակին հայերէն «Լրաբեր» թերթի հրատարակելու թոյլտուութեան համար: Դիմումի մէջ նշուած է եղել ապագայ թերթի ծրագիրը՝ Ռուսաստանի եւ արտասահմանի կեանք, թղթակցութիւններ, ֆելիետոններ, առեւտրական բաժին, յայտարարութիւններ: Բաժանորդագրութեան գինը նախատեսուած է եղել 3 ռ. ամբողջ տարուայ համար:³³

Համապատասխան թոյլտուութիւն ստացուել է 1908 թ. Փետրուարի 9-ին, իսկ 1908 թ. Ապրիլի 27-ին լոյս տեսաւ «Լրաբեր» թերթի առաջին համարը: Տպագրութիւնը կազմակերպուել է Ս.Ն. Սեմիոնովի տպարանում (որտեղ տպագրուել էր նաեւ «Վոլգա» թերթը):

«Լրաբեր»-ի հրատարակութիւնը տեւել է մէկուկէս տարի (1908 թ. Ապրիլից մինչեւ 1909 թ. Հոկտեմբերը): 1908 թ. լոյս են տեսել շաբաթաթերթի 34, իսկ 1909 թ. – 42 համար: Առաջ անցնելով նշենք, որ 1909 թ. Յունուարից լրագրի տպագրութիւնը ստանձնել է Ա. Ապրեսեանցի տպարանը:³⁴

Թերթի անուանման մէջ նշուած չէր կուսակցական պատկանելիութիւնը կամ քաղաքական ուղղութիւնը: Ինչպէս «Վոլգայի» հետ կապուած վերը նշուած հանգամանքներից, այդպէս էլ թերթի բովանդակութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ թերթի հրատարակիչները արտայայտում էին հայկական գաղութի բաւականաչափ լայն շրջանների շահերը եւ փորձում էին թերթը ներկայացնել որպէս ամբողջ համայնքի օրգան:

Թերթում գոյութիւն ունէր «Լուրեր» վերնագրով յատուկ բաժին, որտեղ գետեղուած էին տեղեկութիւններ Աստրախանի հայ բնակչութեան կեանքի մասին: Մի ուրիշ բաժնում թարգմանաբար նիւթեր էին տպագրուում Աստրախանի ռուսական թերթերից: Բացի այդ «Լրաբեր»ի ամէն մի համարում առանձին բաժնով լուրեր էին հաղորդուում կովկասից եւ հայաբնակ ուրիշ վայրերից: Թերթը սեփական թղթակիցներ ունէր թիֆլիսում եւ Պաքուում:

Աստրախանի հայ բնակչութեան այդ ժամանակաշրջանի հասարակական կեանքում ամենահրատապ հարցերից էր՝ ազգային դպրոցի պահպանումը եւ զարգացումը: Այդ կապակցութեամբ «Լրաբերում» ստեղծուել է յատուկ «Դպրոցական բաժինը»: Նշուած տարիներին Աստրախանում թեմական դպրոցը բացելու հարց է բարձրացուել: Չնայած, որ Աստրախանն արդէն մօտ երկուհարիւր տարի թեմական կենտրոն էր, սակայն թեմական դպրոցի բացման հարցը տարիներ շարունակ հանդիպում էր ցարական իշխանութիւնների դիմադրութեանը: Յաջողուել է բացել միայն ռուսումնարանի երկու նախապատրաստական դասարաններ: Միաժամանակ առաջարկութիւններ են եղել թեմական դպրոցը ուրիշ քաղաքում, Արմաւիրում կամ Վլադիկաւկազում, բացելու վերաբերեալ: Նման հարցադրումը արժանացել է Աստրախանի հայութեան բացասական վերաբերմունքին:

33. Российский государственный исторический архив (РГИА) ф. 776, оп.21, II, 1908 г., д. 37, лл. 1-2

34. Նոյն տեղը, ք.3

Երիտասարդ սերնդի դաստիարակութեան հետ կապուած երկրորդ հարցը, որը յուզում էր Աստրախանի հայ հասարակութեանը, դա օրիորդաց դպրոցի վերակառուցման խնդիրն էր: Այդ դպրոցը 1903 թ. ցարական հրամանագրով անցել էր հոգեւորական գերտեսչութիւնից պաշտօնական մարմինների տրամադրութեան տակ: 1905 թ.՝ հայ եկեղեցու սեփականութիւնները վերադարձնելուց յետոյ, Աստրախանի հայ հասարակութիւնը պահանջում էր վերականգնել օրիորդաց դպրոցը ազգային հոգեւորական հաստատութիւնների համակարգի մէջ: Մի հարց, որը նոյնպէս արագ լուծում չէր գտնում: Այդ պատճառով ազգային դպրոցի խնդիրները հասարակական կեանքի առաջին պլանի վրայ են դրուում: Նորաստեղծ թերթում գոյութիւն է ունեցել դպրոցական բաժին, որտեղ քննարկուում էին վերոյիշեալ փրոպլեմաները:

Քաղաքի հայկական կեանքի էական հարցերից էր՝ ծխական ժողովների խնդիրը: Քսաներորդ դարի սկզբին, երբ վաղուց գոյութիւն չունէր հայկական դատարան, աստիճանաբար վերացուել էին նաեւ ազգային բանաւոր դատարանները: Այդ պայմաններում հայկական ինքնավարութիւնը թէկուզեւ չնչին ձեւով խորհրդանշում էին ծխական ժողովները, չնայած որ դրանք եղել են օժանդակ, խորհրդակցական բնոյթի մարմիններ:

«Լրաբերի» էջերում լուսաբանուել է այդ ժողովների գործունէութիւնը: Քննարկելով հայ համայնքին յուզող հարցերը, թերթը անընդհատ քննադատում էր հասարակութեան ներկայացուցիչներին եւ յատկապէս կղերական գործիչներին՝ անգործութեան, անկարողութեան եւ շատախօսութեան համար: Լուսաբանելով Ռուսաստանի ներքին քաղաքական հարցեր «Լրաբեր»ը քննադատել է պետական դուման եւ ռէակցիոն օրէնքները:

Բաւականաչափ մեծ է եղել թերթի գրական բաժինը: «Լրաբեր»ը գետեղել է յօդուածներ Ս. Աբովեանի երկերից եւ Վահան Տէրեանի բանաստեղծութիւններից:

Հետաքրքիր էին թերթում հրապարակուած ռեֆերտներ Ս. Աբովեանի, Մ. Նալբանտեանի, Ստ. Նազարեանցի մասին:

Ինչպէս վերը նշեցինք, «Լրաբեր»ը փակուել է 1909 թ. Հոկտեմբերին, նիւթական միջոցներ չունենալու պատճառով:

Աստրախանի հայ հասարակութեան համար ուղիղ մէկ տարի պահանջուեց, որպէսզի յաջողուի նոր պարբերականի հրատարակութիւնը: Չնայած որ Ա.Դ. Ապրեսեանցը դեռ 1910 թ. Մարտին դիմել էր «Մեր կեանքը» թերթի հրատարակութեան թոյլտուութեան համար, սակայն 1-ին համարը լոյս է տեսել, ինչպէս նշեցինք, միայն Հոկտեմբերին: Յայտարարուած էր նոր պարբերականի հետեւեալ ծրագիրը՝ առաջնորդողներ, լուրեր, խրոնիկա, տեղական կեանք, ֆելիետոններ, թատրոն եւ արուեստ, թարգմանութիւններ, թղթակցութիւններ, նկարներ եւ ծաղրանկարներ, յայտարարութիւններ: Թերթը նոյնպէս կոչուում էր «գրական-հասարակական շաբաթաթերթ»: «Մեր կեանքի» առաջին համարում գետեղուած էր յայտարարութիւն, որտեղ ասուած էր, որ հրապարակելով այդ համարը, թերթի հրատարակիչները ուզում են 1910 թ. Նոյեմբերից ձեռնարկել շաբաթաթերթի կանոնաւոր լոյս ընծայելը:

Հրատարակիչների այդ պլանները մնացին որպես բարի ցանկութիւններ: Նրանց այդպէս էլ չի յաջողուել հայթայթել անհրաժեշտ միջոցներ: Դրա համար 1910 թ. լոյս է տեսել «Մեր Կեանքը» թերթի ընդամէնը մէկ համար: Նոյն պատմութիւնը կրկնուեց նաեւ 1911 թ.:

Անցաւ եւս մէկ տարի եւ 1912 թ. Մարտի 11-ին նորից լոյս տեսաւ «Մեր Կեանքը» թերթի 1-ին համարը:³⁵

Թերթի հրատարակիչները (խմբագիր-հրատարակիչ նոյն Ա. Ապրեսեանցը եւ «Ա. Ապրեսեանց եւ Ա. Օկուր» ընկերութեան տպարանը) արդէն շարաթաթերթը կանոնաւոր հրատարակելու յոյսեր ունէին: Իրօք, այս անգամ «Մեր Կեանքը» կանոնաւոր լոյս տեսաւ հինգ ամսուայ ընթացքում, 1912 թ. Մարտի 11-ից մինչեւ Օգոստոսի 5-ը: Ընդամէնը լոյս է տեսել թերթի 22 համար:

Համեմատած «Լրագրի» հետ, թերթը քիչ ծախս ունէր՝ նա տպագրուում էր սեփական տպարանում, գրաշարը հրաւիրուած չէր ուրիշ քաղաքից: Թերթի նիւթերը խիստ քննադատական ոգով լուսաբանում էին պետական դումայի գործունէութիւնը եւ ոչակցիայի շրջանի օրէնսդրութիւնը, իսկ տեղացի հայ հասարակական գործիչների նկատմամբ լի էին հեզնանքով եւ դժգոհութեամբ:

Լրագրի էջերում տեղ էր յատկացուում հայկական մշակութային կեանքի այնպիսի իրադարձութիւններին, ինչպիսիք էին հայ տպագրութեան 400-ամեակը, «Մշակ» թերթի 40-ամեակը, Գաբրիէլ Սոււնդուկեանը մահը եւ այլն:

1911 թ. լրացել է հայ ազատագրական շարժման ականաւոր գործիչ Իսրայէլ Օրու մահուան 200-ամեակը: Ինչպէս յայտնի է, Իսրայէլ Օրին մահացել է 1711 թ. Աստրախանում: Այդ առիթով Աստրախանում ստեղծուել էր յորելեանական յանձնաժողով: Այդ յորելեանի արձագանգն է եղել «Մեր Կեանքի» 1912 թ. 17-21 համարներում զետեղուած Թոմաս ստորագրութեամբ ընդարձակ յօդուածաշարը «Իսրայէլ Օրի» վերնագրով:³⁶ Հեղինակը աշխատութեան հիմք դնելով, ինչպէս ինքն է նշել, Կարապետ էգեանի «Պետրոս Մեծի առնչութիւնները հայ ժողովրդի հետ» գիրքը շարադրել է հայ ժողովուրդի պատմութեան այդ նշանակալից էջը:

«Մեր Կեանքը» վերջին՝ 22-րդ համարը լոյս տեսաւ 1912 թ. Օգոստոսի 5-ին: Ինչպէս եւ նախորդ դէպքերում, թերթի հրատարակիչները մտադիր չէին հրատարակութիւնը դադարեցնել: Թերթի փակման գլխաւոր պատճառը հաւանաբար կրկին նիւթական ծանր վիճակն էր: Դրանից յետոյ հայերէն թերթ հրատարակելու գործը Աստրախանում չէր վերսկսուում մինչեւ 1915 թ.: Այդ շրջանում Աստրախանի առանձին ուսուցիչները պարբերականներում երբեմն զետեղում էր «Հայկական Կեանք» բաժինը:

Կենտրոնացնելով մեր ուշադրութիւնը Աստրախանի հայերէն պարբերականների վրայ (1907-1912 թթ.), մենք անտեսել ենք հայերէն գրքերի

35. Թերթի հրատարակիչներն ամէն կերպ աշխատում էին, որ համարների միջեւ ընդհատում չանցնէր մէկ տարուց, բանի որ հակառակ դէպքում, գոյութիւն ունեցող կարգի համաձայն, պարբերակամբ յայտարարուում էր փակուած եւ անհրաժեշտ էր արդէն մոր թոյլտուութիւն:
36. «Մեր կեանքը», 0.0. 17-21, 1912 թ.

տպագրութեան հարցը: Թեմական տպարանի 1837 թ. գործունէութիւնը դադարեցնելուց յետոյ հայերէն գիրք լոյս է տեսել Աստրախանում վաթսուներորդի անց՝ դա Աստրախանի հայոց աղքատների եկեղեցական հոգաբարձութեան կանոնադրութիւնն էր արհեստագործական արական դպրոցի կանոնների հետ միասին: Այդ կանոնադրութեան ուսուցիչները կարճ տարբերակը լոյս է ընծայուել դեռեւս 1884 թ.³⁷, սակայն այն ժամանակ, ինչպէս երեւում է, Աստրախանում գոյութիւն չունէր հայկական տառերի շարուածք:

Դա ձեռք է բերուել միայն 19-րդ դարի վերջին տարիներին, երբ տպագրուեց «Կանոնադրութեան» հայերէն բնագիրը: Այդուհանդերձ հայերէն կանոնաւոր տպագրութիւնը վերսկսուել է միայն 1907 թ. Ս. Սեմիոնովի տպարանում, որտեղ 1907 թ. լոյս էր ընծայուում «Վոլգա» թերթը (հայերէն բաժիններով), իսկ 1908 թ. «Լրագրի» շարաթաթերթը: Նոյն տպարանում 1908 թ. տպագրուեց Աստրախանի հայոց գրական գեղարուեստական ընկերութեան կանոնադրութիւնը:³⁸

Իհարկէ, միայն կանոնադրութիւնների տպագրելը չէր կարող բաւարարել ընթերցողների իսկական պահանջները:

Այնուամենայնիւ Ապրեսեանի եւ Օկուրի տպարանը, որտեղ 1909 թ. տպագրուել են «Լրագրի», իսկ 1910-1912 թթ.՝ «Մեր Կեանքը» թերթերը, նոյն 1912 թ. հրատարակել է աղօթագիրք, որը, ինչպէս երեւում է, օգտագործուել է որպէս կրօնի դասագիրք Ռուսաստանի հայկական ուսումնական հաստատութիւններում:³⁹

Աստրախանի հայ հասարակութիւնը աշխոյժ արձագանգում էր հայկական մշակութային կեանքի իրադարձութիւններին: Դրանցից էր հայ գրի 1500-ամեայ եւ տպագրութեան 400-ամեայ յորելեանին նուիրուած տօնը, որը 1912 թ. լայնօրէն նշուել է Հայաստանում, ամբողջ Կովկասում եւ բոլոր հայաբնակ վայրերում, այդ թուում նաեւ Աստրախանում: Այդ կապակցութեամբ Աստրախանի հայկական գրական-գեղարուեստական ընկերութիւնը 1913 թ. լոյս ընծայեց յատուկ ժողովածու:⁴⁰

Նոյն թուականին հրապարակուել է աստրախանցի հայ հասարակական գործիչ Գէորգ քահանայ Մկրտումեանցի գրական երկերի ժողովածու:⁴¹

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Աստրախանում

37. Положение о церковном попечительстве о бедных армянах г. Астрахани. Астрахань, Тип. В.Е.Лесникова, 1884, 8 с
38. Կանոնադրութիւն Աստրախանի հայոց գրական գեղարուեստական ընկերութեան: Գոր. Астрахань. Типография С.К. Семенова против Окружного суда. 1908, 19 с
39. Մնացականեանց Սիմէոն, Հատըմտիր աղօթքներ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու, համդերձ ուսերէն քարգմանութեամբ: Կազմեց Սիմէոն սարկաւազ (Թորէն քահանայ) Մնացականեանց (23-րդ տպագր.): Աստրախան. Ապրեսեան եւ Օկուր ընկերութիւն, 1912, 79 էջ: (Հայերէն եւ ուսերէն լեզ.)
40. Հայ գրի եւ տպագրութեան մեծ տօնը: Յորելեանական ժողովածու: Աստրախան, Աստրախանի հայկական գրական-գեղարուեստական ընկերութիւն, 1913, 32 էջ
41. Մկրտումեանց Գէորգ քահանայ: Ջրկուածները (վեպիկների, պատկերների ժողովածու), Աստրախան, 1913, 155 էջ

ստեղծուել է վիրաւոր զինուորներին նպաստող հայկական կոմիտէ: 1915 թ. հրատարակուել է առանձին գրքոյկով այդ կոմիտէի հաշուետուութիւնը:⁴²

Արդէն 1917 թ. առանձին գրքոյկով հրատարակուել է վերոյիշեալ յօդուածաշարը Իսրայէլ Օրու մասին:⁴³ Չնայած որ այդ ստեղծագործութիւնը թերթում հրատարակելուց յետոյ անցել էր ամբողջ հինգ տարի, սակայն համաշխարհային պատերազմի տարիներին այդ ակնարկի բազմացումը արձագանքում էր հայ ժողովուրդի ազատագրական հայրենասիրական զգացմունքների վերելքին:

Դեռեւս 1915 թ. ձեռնարկուել էր վերջին (նախաշեղափոխական շրջանում) Աստրախանում պարբերական թերթի հրատարակման գործը վերսկսելու փորձը: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչ Վահան Ղուկասեանը դիմել է համապատասխան թոյլտուութեան համար 1915 թ. սկզբներին: «Բանքերի, ծրագրի մէջ նախատեսուել են հետեւեալ բաժիններ՝ առաջնորդներ, Ռուսաստանի եւ արտասահմանի կեանք, մամուլի տեսութեան, ֆելիետոններ, խրոնիկա, թղթակցութիւններ, քննադատութեան, գրական բաժին, քաղաքական բաժին, տնտեսական եւ առեւտրական բաժին, հեռագրեր, յայտարարութիւններ, նկարներ եւ ծաղրանկարներ:⁴⁴ Ինչպէս տեսնում ենք, հրատարակիչների ներկայացուած ծրագիրը եղել է բաւականին ընդարձակ, սակայն այն ամբողջովին իրականացնելը անհնարին եղաւ: 1915 թ. Մայիսի 24-ին լոյս է տեսել «Բանքեր» շաբաթաթերթի առաջին համարը: Տպագրութիւնը իրականացուել է նոյն հայկական տպարանում, որը պատկանում էր Ապրեսեանցը եւ ուրիշների ընկերութեանը: 1915 թ. այդ ընկերութիւնը անուանւում էր «Պեշատնոյէ դելօ», իսկ նրա տէրերի՝ Ապրեսեանց եւ Օկուր ազգանուններին աւելացուած էր նաեւ Վիննիկովի ազգանունը: Խմբագիր-հրատարակիչ Վահան Ղուկասեանն էր:

Մեծ տեղ էին զբաղեցնում թերթում համաշխարհային պատերազմին նուիրուած նիւթերը՝ եւ պատերազմական խրոնիկա եւ քաղաքական տեսութիւններ: Հէնց «Բանքերի» լոյս ընծայման օրերին (1915 թ. ամրան սկիզբը) տեղեկութիւններ են հասել Թուրքիայում կատարուած հայ ժողովուրդի Մեծ Եղեռնի մասին: Թերթի շատ նիւթեր նուիրուած էին Արեւմտեան Հայաստանի իրադարձութիւններին:

«Բանքերի» առաջին երկու համարներում մի քանի նիւթեր յատկացուած էին Գէորգ Մկրտումեանցի յիշատակին: Գ. Մկրտումեանցը մահացել է 1915 թ. Մայիսին Ալեքսանդրապոլում, որտեղ նա տարել է հայ կամաւորների եւ արեւմտահայ փախստականների համար Աստրախանի եւ հայաբնակ այլ տեղերից հաւաքուած միջոցները: Թերթը նուիրել է Գ. Մկրտումեանցին մի

42. Աստրախանի հայկական կոմիտէ վիրաւոր զինուորներին նպաստող: Հաշի վիրաւոր զինուորներին նպաստող Աստրախանի հայկական կոմիտէի Դեկտեմբերի 14-ին- 1914 թ. սկսած միջիւ Յուլիսի 14-ը 1915 թ.: Աստրախան, 1915, 32 էջ
43. Թոմաս- Իսրայէլ Օրի (մահուան 200-ամեակի առթիւ): Աստրախան: Ապրեսեանց Արիւ, 1917, 41. էջ: Արտատպութիւն, «Մեր Կեանքը» լրագրից
44. РТИА, ф. 776, он.21, ч.II, 1915 г., д. 21, к.1.

քանի յօդուած, նկարագրել է Աստրախանում նրա թաղման արարողութիւնը եւ ետմահու գետեղել է նրա մի քանի գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները:

Թերթի 4-րդ համարում ուշադրութիւն է գրաւում փոքրիկ փաստաթուղթ՝ «Ցուցակ հայկական Ե-րդ գնդի վիրաւորների եւ սպանուածների (Յունիսի 18-ի կուում): Նշանակալից է, որ ցուցակում առաջին համարի տակ նշուած է Հայկ Բժշկեանի անունը, որը վիրաւորուած լինելով աջ ձեռքից, չթողեց շարքերը եւ մնաց մինչեւ մարտի վերջը:⁴⁵ Ինչպէս տեսնում ենք, ապագայ հռչակաւոր հրամանատարի հերոսական կենսագրութեան առաջին տողերին վերաբերուող տեղեկութիւնը գնաց հասաւ Աստրախանի հայկական թերթին:

Չորրորդ համարից յետոյ դադարում է «Բանքերի» հրատարակումը: Յետագայում Աստրախանում հայկական պարբերական մամուլի վերսկսելու փորձը ձեռնարկուել է արդէն խորհրդային շրջանում: 1919 թ. այդտեղ լոյս է ընծայուել Ռուսաստանեան Կոմկուսի Աստրախանի կոմիտէի հայկական սեկցիայի օրգան՝ «Կարմիր Բանուոր» թերթը: Տպագրական բազայ հանդիսացաւ «Ապրեսեանց եւ Օկուր» նոյն տպարանը: Թերթի խմբագիրներ են եղել հայ բուլշեւիկներ Աշոտ Խումարեանը եւ Հայկ Գիւլիքեւիտեանը: Լոյս են տեսել թերթի 20 համար:

Ամփոփելով Աստրախանի հայ տպագրութեան սոյն տեսութիւնը, հարկ է ընդգծել, որ Աստրախանի հայկական գաղութը, որը ապրել է գաղթավայրի պատմութեան բոլոր փուլերը, ունեցել է նաեւ ազգային հասարակական կեանքի այնպիսի յատկանիշ, ինչպիսին է սեփական տպարանը: Հայկական տպագրական գործը Աստրախանում ծաւալման երեք շրջան է ունեցել՝ 1796-1800, 1815-1837 եւ 1898-1919 թթ.: Գաղթավայրի պատմութեան բոլոր փուլերում ազգային տպարանը եղել է մայրենի լեզուի ուսումնասիրութեան, լուսաւորական-կրթական գործի կազմակերպման, գաղափարական պայքարի կարեւոր գործիք:

45. «Բանքեր», քիւ 4, 1915 թ., Յուլիսի 12-ը

THE ARMENIAN PRESS IN ASTRAKHAN (END OF THE XVIIIth-BEGINNING OF THE XXth CENTURY)

VARTAN KHATCHATURIAN

SUMMARY

In the second half of the XVIIIth century the Armenian settlements were able to open national printing house in Russia. This was because of the increased role of the Armenians in economic, political and cultural life of Russia.

Grigor Khaldarian's printing house, transported from London to Saint Petersburg in 1780, was the first Armenian one in Russia. In 1795, after operating for 15 years in Saint Petersburg and Nor Nakhitchevan, this printing house moved to the Armenian eparchial centre Russia, in the town of Astrakhan. Six books were published there between 1796 and 1800. As in previous years the task of this printing house was to publish books needed for teaching in Armenian schools and to advocate Armeno-Russian links. The editions published were distributed both among Armenian communities in Russia and also in Armenia itself.

The printing house was out of operation, from 1801 to 1818, but in 1815-16 th Jesuits (including those of Armenian by nationality) living in Astrakhan took the great initiative of renewing the Armenian printing press and publishing the first Armenian newspaper in Russia called "Arevelian Tsanutsmunk" ("Eastern News"). The printing house reported in 1818 and until the end of 1837 more than ten books were published.

As a result of the unification of Transcaucasus and Russia and the opening of Armenian printing houses in Tiflis, Moscow and other cities, Astrakhan began to lose its exclusive role in supporting Armenian national culture. This printing house only began publishing books in Armenian again in the late XIXth century. In the early XXth century some Armenian papers, such as "Lraber" ("Herald" 1908-1909), "Mer Kiank" ("Our Life" 1910-1912), "Banber" ("Messenger" 1915), were published.

Armenian printing houses in Astrakhan, as those in other Armenian communities in Russia, played a tremendous role in organization the media, the propagation of the native language and culture and the formation of a public image.